

A délvidéki graduálok és a viszonyítás megoldatlanságai*

Protestáns graduáljaink szöveghagyományozását kutatva első renden (bár nem kizárólagosan) a *Zsoltárok könyve* szövegállományára és örökítésére összpontosítok. Vázolom és alább néhány válogatott példával szemléltetem ennek összetettségét és megoldatlanságait.

Különös szaktudományi gond a viszonyítás, mint a megbízható származtatás és keltezés eszköze. Témámat szűkítve négy graduál vizsgálatának egyes részleteit összegzem. *Délvidéki graduálok* összefoglaló elnevezéssel illetem a *Bellye* (Bélye, Baranya megye, Drávaszög, ma Bilje, Horvátország), *Csurgó* (Somogy megye), *Kálmáncsa* (Barcsi járás, Somogy megye) és *Nagydobsza* (Szigetvári járás, Baranya megye) református gyülekezetében használt (másolt és/vagy keletkezett?) graduálokat. — Bibliográfiai leírásuk Stoll 2002.¹ — Vizsgálom, van-e a négy graduál zsoltárai között tartalmi és formai egyezés? Azonos minta (forrás) követésével járt-e a földrajzi közelség és az egyházvidéki összetartozás? Feltételezhető-e másoló műhely (scriptorium) legalább alkalmi működése a 17. század első felében (például a Drávaszögben), vagy helyi és egyéni megoldást volt a másoltatás egyetlen lehetősége?

Kutatási eredményeimet ennyiben summázom:

nem igazolható azonos minta (forrás). Mindegyik graduál (részleges) Psalteriumának zsoltárszövegei több és (jóval) korábbi forrást követnek; ezek viszont a Zsoltárok könyvét tekintve már egyesültek előbbi vagy legalább közvetlen forrásokban; talán egyik helyi vagy környékbeli, használatja miatt újraírásra váró graduálban. Nem maradt nyoma a környéken vagy a vidék központjában (huzamosan) másoló műhelynek. A másolás alkalmilag történt, általában tudatos szerkesztés és korrigálás nélkül.² Alább ennek az összetett és nehezen tisztázható helyzetnek a bemutatására válogatok néhány szemelvényes bizonytságot.

Összegzésem a már elvégzett vizsgálatokra és publikálatlan résztanulmányokra alapul. Tanulmányomat mostani alakjában az jelenlegi megoldatlanságok és a lehetséges jövőbeli megoldások előzetes megfogalmazásának szánom. Gondolván azokra is, akik a sajátos területtel nem lehetnek ismerősek, könnyebben olvasható áttekintésre törekedtem, részletes jegyzetelés helyett (a terjedelem gazdaságos csökkentése miatt is) csupán minimális és nélkü-

* Készült az OTKA K 69093 (*A szöveghagyományozás kérdései a magyar nyelvtörténetben*) támogatásával. Eddig publikálatlan tanulmányokra alapul (*A Nagy-dobszai graduál Psaltériuma; A Kálmáncsai graduál Psaltériuma; Ó, Jézus, egek harmatja. A délvidéki graduálok kiadandó himnuszai és kanciói; Két dublett a Kálmáncsai graduálból; Délvidéki graduáljaink közhasznú átírásának néhány kérdése; A délvidéki graduálok egy zsoltárpárjának tanulságai*); amelyekből részletek és végkövetkeztetések elhangzottak korábbi előadásokban, többek között a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvészeti Intézeti Tanszéke és az említett OTKA pályázat résztvevői által Miskolcon, 2008. december 15-én és 16-án rendezett *Szöveghagyományozódás és nyelvtörténet című konferencián*. Az eddig megjelent rész-tanulmányokra lásd a válogatott irodalmat e tanulmány végén. — Az itteni közreadás összevont, újraszervezett és tömörített változat.

¹ Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. jav. bőv. kiad. Bp. 2002. 9., 38., 41., 62., 64. tétel. Továbbá Börzsönyi 1986, Fekete–Szabó 1900, Kozma–Ladányi 1900; a leírások legtöbbször összegeznek, nem terjeszkednek ki például arra sem, hogy egyes graduálokban hány vagy mely zsoltárszöveg található. — Lásd a rövidítéseket és a válogatott irodalmat e tanulmány végén!

² Fekete 2008, Fekete 2009c

lőzhetetlen hivatkozásokra szorítkoztam. Fölvetéseimnek és szöveghagyományozás törvényszerűségeire vonatkozó megoldási vázlatomnak nincs is szakirodalmi előzménye.

A protestáns graduálok zezugos szöveghagyományozásának kibogozását, a biztonságos eligazodást megterheli a nyelvtudomány különös és nagyhatású tévedése. A Batthyány graduál valótlan (mai visszatekintésben teljesen képtelennek tűnő) keltezése (»1563«) Volf György közreadása révén máig kísért. Kedvez az egyetlen forrásból való eredeztetésnek; mert hiszen ha ismerjük a legkorábbi kéziratot, amely valamennyi protestáns énekeskönyv közös őse, akkor előbb vagy utóbb pontos stemmát rajzolhatunk, rokoníthatjuk a többi graduál valamennyi örökölt liturgikus szövegét, meghatározhatjuk ezek korát, pontosságát, nyelvi értékét, hagyományozásának minőségét.

A valós keltezés alapját az 1960-as években Czeglédy Sándor (1909–1998) tanulmányai vetették meg.³ Tisztázta, hogy néhány év (talán egy évtized) eltéréssel ugyanott, ugyanaz a kéz írta (véltetően egy felvidéki műhelyben) a másik két testvérgraduált is, azaz ugyanolyan korú, tartalmilag is nagyon hasonló (a későbbi csonkulást nem számítva) az Óvári, Ráday és Batthyány graduál. Azután megállapította a vízjelekből, hogy a Batthyány graduált nem korábban mint 1613-ban írhatták le. 1633-nál később sem írhatták mert akkor már örökösöké volt. Ferenczi Ilona zenetudományi, nem nyelvészeti igényű (liturgikus és oktatási célra annál inkább alkalmas) kiadása már eme helyesbített tudományos álláspont szerint értékelte a Ráday graduált.⁴ Egyházzenei szempontból kritikainak számító kiadása óta már nem egyetlen viszonyítási alapunk Volf György szövegkiadása. Közben megjelent a Csurgai graduál hasonló célú (CD kiadása)⁵ és a Kálmáncsai graduál (hasonmás és átírt kiadása) is szintén Ferenczi Ilona tanulmányával;⁶ Huszár Gál nyomtatott graduálja (Komjáti 1574)⁷ ugyancsak hozzáférhető hasonmás kiadásban. Nyelvi és szöveghagyományozási szempontból a végleges és lezárt megoldástól mégis elég távol vagyunk. Azért, mert a kérdés egyáltalán nem oldódott meg a testvérgraduálok helyes keltezésével. Sőt a megoldástól szinte távolabb kerültünk, mint azok, akik még kritika nélkül elfogadták véglegesnek a hagyományos keltezést, és e szerint rajzolták meg az összefüggéseket. A korábbi beidegzés lassan veszti el hatását a szűkebb szakmai körön túl. Stoll Béla bibliográfiájának második javított és bővített kiadásában helyes a Ráday graduál keltezése. Ezzel szöges ellentétben az ugyanazon leírótól származó Batthyány graduál keltezése hagyományos. A 20. század második feléig valamennyi áttekintés a Batthyány graduál elhibázott keltezése jegyében született, megállapításaik (észrevétlenül) máig hatnak, holott Ferenczi Ilona tanulmányaiból nem hiányzik a korábbi álláspont kritikai értékelése és helyesbítése.⁸ Hiányzik azonban a közelebről meghatározható viszonyítási alap, amely a jövendőben pótolhatná a korábbi elképzelést.

Valójában több graduált korábban írtak le, mint a Batthyány graduált. Több graduál pedig nagyjából egykorú a Batthyány/Óvári/Ráday graduállal. A graduálok a zsolnároknak lényegében azonos szövegét őrzik számos apróbb vagy nagyobb eltéréssel. A szélesebb körű és feltehetően legáltalánosabb kéziratot hagyományra jellemzőknek a zsolnárszövegek közös törzsállományát tekinthetjük,⁹ de még jól megalapozott differenciálásra egyelőre nincs módunk. Föl sem vetődött a kutatás korábbi szakaszában olyan kérdés, hogy nyelvileg, nyelvtörténetileg melyik változat tekinthető korábbinak? Az egyes graduálok zsolnárszövegeit hány

³ Czeglédy 1961, Czeglédy 1963, Ferenczy 1997

⁴ Ferenczi 1997

⁵ Ferenczi 2000

⁶ Ferenczi 2005

⁷ BHA 13

⁸ Ferenczi 1988a, Ferenczi 1997

⁹ Csomasz Tóth 1958b, Csomasz tóth 1960, Csomasz Tóth 1979

és milyen forrásból (forráscsoportból) eredeztessük? Mit mihez lehet és/vagy szükséges mérnünk? Mindez megválaszolatlan kérdés a négy *délvidéki graduállal* kapcsolatban is. Valamennyi graduálműfaj szövegeit nem vizsgálhatjuk egyszerre és eredményesen. Célszerű előzetesen szűkebb részterületeken fogódzót keresnünk. Ilyenek a zsolttárok, mert az énekes szertartásban nélkülözhetetlen a zsolttárimádság, ennek szövegahagyománya tehát a graduálok történetében és értékelésében központi jelentőségű.

Czeglédy Sándor kutatási eredményeit még jobban reflektorfénybe állította 1975 óta Huszár Gál megtalált első énekeskönyve (Magyaróvár–Kassa–Debrecen, 1560–1561).¹⁰ A graduál (a liturgikus kórus, kántor és lelkész vezérkönyve az énekelt protestáns liturgiához) és a gyülekezeti énekeskönyv (azaz kancionálé) egymást feltételező használata mellett az is nyilvánvalóvá vált, hogy eleinte a szóbeli és írásos liturgikus hagyomány szórványosan megmagyarosodott tételeiből Huszár Gál példája nyomán kezdődhetett a *teljes egyházi évre* kiterjedő liturgikus segédkönyvek, a protestáns graduálkötetek összeállítása, tényleges megszerkesztése. Korábbi kéziratos gyűjtemények nyomán. Ezeknél korábbi Kálmáncsehi Márton graduálja, ezt azonban nem ismerjük. Ha véletlenül fölbukkanna egy példánya, természetesen ismét újra kellene írunk teljes áttekintésünket, ez azonban még Huszár Gál előkerült gyülekezeti énekeskönyve és a hozzá csatolt graduális rész nyomán (kisgraduál a prima tételeivel) sem történt meg kellő mértékben. Ennek az oka az, hogy összetett és ismeretlen folyamat emlékeiből csupán töredékek maradtak ránk. Ebből kellene pontosított képet alkotnunk. Huszár Gál kiadványaival¹¹ talán mégis van kezünkben eszköz, a korábban téves viszonyítás helyett kísérletezhetünk új és hiteles viszonyítási pontok kitűzésével. A megmaradt graduálok azonban három-nyolc évtizeddel később írhatták le, mint a teljes évi szertartásrendet felölelő és feltehetően legkorábban szerkesztett graduálok, amelyek sorra elhasználódtak vagy megsemmisültek a 16–18. század viszontagságai között.

Huszár Gál graduálját¹² valamint a kéziratos graduálokot meglehetősen későn, érdemében csak a 20. század második felétől kezdte kutatni a zenetudomány, a liturgiátörténet, majd az irodalomtudomány is tovább árnyalta a hagyományos felfogást, azonban még később sem foglalkozott vele érdemében a nyelvtudomány. Súlyos probléma, hogy (csupán a zsolttárokra maradván) Huszár Gálnál sem találunk teljes Psalteriumot, mint ahogyan — az Öreg graduál (Gyulafehérvár, 1636) kivételével — a korunkat megért többi kéziratos graduálban sem. Már a Komjáti graduál zsolttárai is több rétegűek, nem egyetlen forrásra alapozott Huszár Gál. Illetve nem vállalta, hogy *egységiesen* saját maga lefordítja a teljes Psalteriumot. Előtte (körülbelül a 16. század negyvenes éveitől) azóta rég ismeretlen kéziratos forrásokból (és a liturgikus gyakorlat szóbeli hagyományából) merített az ünnepen használt helyi összeállításhoz minden több-kevesebb hozzáértéssel rendelkező liturgus. A szertartások állandósult szükséglete és a liturgus napi megünnepi tennivalói között a magyar változat használata hamar rögződött, kéziratosan is öröklődött, a szövegek összeadódtak, vegyültek és összeolvadhattak a 16. század közepe tájától fogva. Ez azt sugallja, hogy valószínűleg ezután sem találhatunk eddig ismeretlen egységes, egyetlen forrást követő zsolttárgyűjteményt.¹³ Ez a délvidéki graduálokban kétségtelenül így van.

A négy délvidéki graduált nagyjából egy–egy évtized különbséggel írták. A 17. század első évtizedéből ered a Nagydobszai graduál. 1622-ből a Kálmáncsai graduál, a csonka Csurgai graduált az 1630-as években, végül a Bélyei graduált 1642–1644 között, illetve esetleg zsolttárszövegeit részben, és/vagy a díszes kezdőbetűket 1653-ban. Mindegyik graduál Psal-

¹⁰ BHA 12

¹¹ BHA 12 és BHA 13

¹² BHA 13

¹³ Ferenczi 1988b, Ferenczi 2004

tériumát jellemzem alább egészen röviden, választok szemléltető részleteket, illetve a kéziratot hagyományozás sajátosságaiából is említek néhány vonást.¹⁴

1. Nagydo b s z a i g r a d u á l .¹⁵ Hagományos, a 17. század elejére való keltezését támogatja, hogy 1643-ban kötötték újra. Ennek emlékét feljegyezték a későbbi javításkor. Általában harminc-negyven esztendőnként kellett újra beköttetni és javíttatni az állandó használatban megviselt, különféle okok miatt gyakran meg is csonkult graduálokat. Korunkra csupán harminchét zsoltárszöveg maradt meg a graduálban. Zömében megegyezik a Batthyány/Óvári/Ráday, Spáczai graduál (forráscsoport) szövegével, a legáltalánosabbnak, törzsanyag-nak tekinthető zsoltárhagyománnyal, kisebb vagy jelentősebb eltéréseket nem tekintve. Azonban ezektől teljesen eltérő forrásból (fordításból) való négy zsoltár szövege: 52, 72, 111, 114. Az előbb említett graduálokból hiányzik a 118. zsoltár, ennek a Nagydobszai graduálban megvan egy sajátos szövegű és szerkezetű változata.

Az említettek közül a rövid 111. zsoltár szövege kellően szemlélteti a gyökeres eltérést. A viszonyítás egyik megoldatlansága, hogy a zömében azonos hagyományba *teljesen eltérő hagyományú* tételek élkelődnek, amelyeknek eredete homályba vész.

Batthyány/Ráday graduál

Psal. CXI. (CX.)

Halakot adoc az en Uramnak Istenemnek
tell'es fziuemből :
Az igazaknak tanaczokba
es g'wlekezetekben.
(2) Nagok az Istennek czelekedeti :
Az ki rea fig'elmez g'on'örködik azokba.
(3) Valamit ő czelekedet es szerzet :
azok csak tiztellegefek es ekeffek
Es az ő igallaga meg marad
mid öröcke.
(4) Emlekezetet zerze
az ő czudairul
az ke g'elmes es irgalmas Ur Isten
(5) Eledelet ad ötet felöknek :
Mert öröcke meg emlekezik
az ő teftamentomarul :
(6) Es erős czelekedetit hirdeti az ő nepenek.
(7) Hog' nekiek ada
az pogan nepeknek örökfeget.
Az ő tudomana igallag
es minden paranczolatt'a
feghetetlen erőffeg.
(8) Meg tartatik mind öröckön öröcke :
Tifzta eg'ig'w es igaz fziuw emberektől.
(9) Szabadfagot szerzet
az ő nepenek :

Nagydo b s z a i g r a d u á l

Psal. CXI.

[D]iczerünk tegedet Ur Jsten
tellies bivel :
Az igazaknak tanaczokban
es g'ülekezetökben.
Nag'ok az Ur Jstennek czelekódeti :
El vadnak tókelven
mindenöknek akaratt'a berint.
Diczeretófsok es nag'fagofsok
az ő czelekódeti :
Es az igalsaga meg marad
mind örökkön öröcke.
Megh emleközök mind öröcke
az ő igeretiről :
[...hiányzik...]
Es az ő czelekódetinek hatalmat
hirdeti az ő nepenek.
Hüfegófsok neki minden paranczolati :
meg erőfsittett örökkön öröcke
igalsagbol löttének es igaz beretetből.
[...hiányzik...]
Megh valtót küldé az Ur Jsten
az ő nepenek:
meg hag'a mind öröcke az ő paranczolatt'at.

¹⁴ Lásd az 1. lábjegyzetet az irodalomhoz!

¹⁵ Stoll 9, Kozma–Ladányi 1982

Es igerte nekik az örök bodogfagot.
 Szentfeleges es rettenetes az ő neue :
 (10) Az Isteni felelem
 az bölczefegnek kezdeti.
 Ez tudoman idueffeges azoknak
 kic ebben g'akorol'ak magokat :
 Ezeknek diczeretek
 meg marad mind öröcke.

Szentfelegós az hű kőröztiénőknek
 es rettenetős az gonozoknak az ő neve :
 az bölczefegnek eredeti az Jsteni felelóm.
 Jó értölmök vag'on
 minden Jsten felöknek :
 az ő diczeretök
 meg marad mind örökkön örökke.

Diczőfsegh

Diczőf : Mikep :

2. K á l m á n c s a i g r a d u á l .¹⁶ Többször található a kötetben a leírás kelte: 1622. Psalteriuma negyvennyolc zsoltár szövegét tartalmazza. Az általános szöveghagyománytól (Batthyány/Óvári/Ráday illetve Spáczai stb. graduál) eltér a következő kilenc zsoltár: 2, 45 (egyik változat), 57, 102, 110, 111, 113, (118: ez nincs meg a hagyományos forráscsoportban), 144, 148 (szintén nincs meg a hagyományos forráscsoportban).

Az első himnusz kezdete: *Mindőneknek teremtője*. A másodiké: *Mindönőknek teremtője*. A graduálok leírásának általános vonását szemlélteti ez a jelenség. A szépen ö-ző graduálíró e-ző forrását általánosságban mindenütt átírja maga ejtése és helyesírása szerint. Csak akkor marad meg az eredeti szóalak, ha belefáradva és gépiesen másol. Ezért található vegyesen írva *teged* és *tegöd*, *tenger* és *tengör*. Legtöbbször a *Ug' leg'ön* alakban találjuk a lefordított áment, de például a 29-30, 33-35, 66 levélen *Ug' leg'en* alakot olvasunk. Másutt nem található az itt ismétlődő *öröckül öröcké* valamint *mast es öröckün öröcke* szóalak. Az eredetileg e-ző forrás bizonyítékait ilyen szavakban és szóalakokban találjuk, mint *bew*, *eressen* [= erős-en], *erétleneket*, *kergetek* [= 'kergetők', kergettük, azaz múlt idejű, többes szám első személyű igealak], *lén*, *tervény* (29) és hasonlók.

A Batthyány/Ráday graduálból hiányzik a 114-115/113 zsoltár vége (a 17-18. vers). Két graduál és két másik fordítás szerint ez így szól:

Öreg graduál 1636

Spáczai graduál 1619

Az meg hóltak nem ditsérnek téged,
 Vr Isten:
 Es az kik az föld alá mennek.
 Hanem mi áldgyuk az Istent,
 mostantol fogva mind örökké:
 Ditsérjétek az Vr Istent.

Nem az holtakdiczernek
 Ur Jsten tegedet:
 Sem mind azok kik pokolra fjalnak.
 De mi kik elők uagiunk
 aldunk tegedet Ur Jsten
 az mai naptul foguan
 mindeörökkön eörökke.

Heltai Gáspár 1560

Bencédi Székely István 1538

Nem dichirneç à meghóltac az Wrat
 fem azzoc, kic à koporfóba ßálnac:
 Hanem mi dichiriúc az Wrat:
 Mostantól fogua mind öröckè:
 Halleluiah.

Nem az hallatac diczerneç teged vram:
 fem mind azoc kic az
 czendefegre ßálnac.
 Mi pedig meg alguc az vrat:
 Mostantul fogua mind öröcke.
 Haleluia.

Megvan azonban a zsoltár vége a Kálmáncsai graduálban (az alább következő Bélyei graduálban szintén) és pedig a szakirodalomban mindmáig említetlenül maradt bővítménnyel.

¹⁶ Stoll 41, Adorján-Szabó 1999, Ferenczi 2005

Liturgikus háttere van a toldalékolásnak, szövegi megfelelője sem a héberben sem a latinban nincs. Viszont *repetendaként* (mint elhagyott antifóna szövegét) hozzacsatolhatták egyes szertartásokban a zsoltárimádsághoz. Ez valamiért állandósult egyes graduálokban. A csatolás reformátori indíttatása, és valószínűleg történeti eseménnyel támogatott volta számunkra ismeretlen. Egyébként a Kálmáncsai graduál zsoltárszövegeit jellemzi az is, hogy az elég általános krisztianizáló és parafrázisba hajló applikációkhoz képest is egyedülálló módon szakad el néhol a latin szöveg pontosabb fordításától. Nagyon korai forrás hagyományára támaszkodhatott.

Az említett 17–18. vers és a csatolmány így hangzik:

VR Jften, nem az holtak dichernek tegódeh :

Sem nem azok kik Pokolra fjalnak.

De mi kik ez földön elwnk, dicherwnk tegódeh :

Maftantul fogván mindörökke.

.....
Jften, à the nepedet fjabadich megh maftannis :

Ægyptombol es az hitőtlenő[k]nek tudoman'oktul.

Hog' fjabadulafok utan tegódeh dicherienek :

Es fjabadulásokerth nekód halat adhaffanak.

A Kálmáncsai graduál már említett krisztianizáló zsoltárszövegeinek sajátosságát például a 119. zsoltár XI. szakaszának ez a verse mutatja: *Az hamis Prédikátorok álombefzédeket hirdettek mi néküink : De nem a te szent igédet, Úr Jften.* Néhány fordítás részlete rávilágít a filológiai nyilvánvalóan igazolhatatlan túlfordításra. Eredetét és okát egyelőre nem nevezhetjük meg. „Vermekeket aſtanac az keuel'ec ennekem: Mell' ninczen az te tőrüined berint” (Bencédi Székely István 1548); „Vermekeket áftac ennekem à kőuéllyec: mellyec nintfenec à te tőrüenyed berént” (Heltai Gáspár 1560); „Vermet áftanac nékem az kevélyec, Kic nem élne az te tőrvényed fzerint” (Hanau Biblia 1608); „*Az keuel'ek vermet aſtanac mi nekŵc Kic nem iarnac az te tőrueined zerēt*” (Batthyány graduál).

3. C s u r g a i g r a d u á l .¹⁷ A leírás pontos évét elkendőzi az a szokatlan jelölésmód, hogy az 163. évszámot így, az utolsó számjegy helyén két ízben ponttal helyettesítve írja. Ezt 1630-nak kell-e olvasnunk, vagy egyik ezerhatszáz-harmincas évnek? Bizonytalan. A graduál Psalteriuma erősen megcsonkult, mindössze tizenhat zsoltár szövege maradt meg korunkra. Közöttük az általános hagyomány rétegét (a Battyány/Ráday, Spáczai stb. graduál forráscsoportját) *mindössze két* zsoltár képviseli. A többi zsoltár további forrásokból ered.

(1) Huszár Gáléval szinte szó szerint egyező zsoltárszövegek tűnnek elének (hasonlóan a Kecskeméti graduálhoz),¹⁸ nem azok, amelyek az általános zsoltárhagyományban közösek, például amelyek Kálmáncsehi Mártontól erednek, hanem ezen túlmenően csak kivételesen egyező szövegeket is találunk, amelyek máshol nem találhatók.

(2) Átvette a Vizsolyi Biblia zsoltárszövegeit a Psalterium másik rétege. Körülbelül egyidejűleg azzal, hogy a (később megsemmisült) Gyulafehérvári kéziratos graduál, tehát az Öreg graduál előzménye, valamint az Öreg graduál szerkesztői is így döntöttek. Ez az erdélyi mintától függetlenül megtörtént valamelyik ismertetlen graduálban is, amelyet a Csurgai graduál követett. Különösen az első zsoltár szövege miatt föltűnő ez, tudniillik ezt a zsoltárt az Öreg graduál is a kéziratos hagyomány szerint örökítette tovább. A Csurgai graduál nem.

¹⁷ Stoll 62, Ferenczi 2000

¹⁸ Stoll 58

Filológiai vizsgálattal tisztázható volt, hogy ez a zsolttárétege sem teljesen egységes, két fő típus állapítható meg. (1) Minden szövegmódosítás nélkül a Vizsolyi Biblia szövegét találjuk az 5–8. zsolttárban. (2) Kézírtos változatot követ azonban a 2–4. zsolttár, de nem végig, csupán az elején. Megőrzi a hagyományból a zsolttár kezdetét; de aztán a többi versben a Vizsolyi Biblia szövegét változatlanul átveszi. Ebben a három zsolttárban sem közvetlenül az Öreg graduált követi a Csurgai graduált. Ismeretlen kézírtos graduált is használhatott a Vizsolyi Biblia mellett valamelyik korábbi összeállítás. Nagyobb valószínűséggel olyan közvetlen kézírtos mintája volt a Csurgai graduált leírójának, amelyben az Öreg graduáltól függetlenül már elkezdődött a Vizsolyi Biblia átvételének folyamata, de csupán részlegesen, a zsolttár-incipit kivételével. Ez a szöveg hagyományozásának általában jellemző mozzanata.¹⁹

Hat zsolttár a Huszár Gál graduáltjának zsolttárszövegét idézi (Komjáti, 1574) szó szerint, vagy helyenként minimális eltérésekkel (9–13. és 15. zsolttár). Ez az átvétel is bizonyosan közvetve történt, valamelyik korábbi forrásban. Lássunk rövid példákat az elmondottakra.

2. zsolttár (Quare fremuerunt gentes)

Csurgai graduált (163?)

Miert zugolodnak az poganyok:
Es az nepek miert gondolnak heiban valokat.
Az földnek kiraly őfzvegűlnek:
Es az Feiedelmek tanaczot tartnak az Ur ellen,
es az o Christufa ellen, ezt mondvan:
Szaggaűuk el az ő köteleket:
Es vűfűk ki nyakunkbol az o igaiokat.
De az ki menyben lakoűk meűh neveti:
Es az Vr meg' czűfollya őket.

Batthyány/Ráday graduált (c. 1620)

Miert dűhűkűdneű az poganoc:
Es az nepek miert gondolnak hiaban valokat.
Az orűzagbeli kiraloű fel tamattanak:
Es az feiedelmek egmassal tanaczkoűznac
az Ur ellen es az ő Christufa ellen.
Szagallűk el az ő kötűzefeket:
Es vessűk el mi rolunk az ő igaiokat.

Bencédi Székely István (1548)

Miert zugodanac az poganoc:
es az nepec gondolnac heyaba valokot.
Fel tamadanac ez földi kiralyoc,
es az feiedelmec tanaczot tartanac:
az Vr ellen es az ű Christofa ellen
Szagallűc el az ű kötűlűkűt:
es vessűc el mi rollunc az ű nűűűkűt.

Vizsolyi Biblia (1590)

Miert diűűkűdneű az pogányoc,
és az népec gondolnac heába valókat?
Az földneű királi őűue gyűlneű,
és az feiedelmec tanaczot tartanac az WR ellen
és az ő Christufa ellen, (ezt mondván.)
Szagallűc el az ő köteleket,
és rázzuc le rólunc az ő igaiokat.
Az ki lakoűc az eűekben neueti,
és az WR meg czűfollya őket

Káldi György (1626)

Miűrt agyarkodnak a' Pogányok, 's
a' népek hiűfagokat gondoltak?
Fel-állottak a' föld királyi,
és a fejedelmek egybe-gyűltek,
az űr-ellen, és az ő Kriűtufa-ellen.
Szaggaűsűk-el az ő kötűlűkűt :
és vessűk-el rólunk igaijokat.

Huszár Gál (1574)

Miert zendűlenec a poganoc:
Es a nepec miert agyarkodnac hiiaba.
űűue gyűlneű a földneű Királyi,
es a Feiedelmec tanatűt tartnac:
az VR ellen es az ő CHRiűtufa ellen.
Szagallűc el az ő köteleket:
Es vessűc el rolunc az ő igaiokat.

3. Domine, quid multiplicati sunt qui tribulant me

Csurgai graduált

Ur Jsten mely igen meűh fűzokafultanak
az en ellenfeűim:
Mely igen fűkan tamadtanak én ellenem.
Sokan mondgyak az en Lelkem felűl:
Nincűn ő nekű szabadulasa az Vrtul.

Vizsolyi Biblia (1590)

Vram mely igen meűh fűkafodtanak
az én ellenfeűim:
Mely feűfen vadnak kik én ellenem támadtanak.
Sokan mondgyak az en lelkem felűl :
Nincűsen feűgitfeűe neki az Iftentűl.

¹⁹ Fekete 2001, Fekete 2002, Fekete 2003

4. Cum invocarem exaudivit me Deus

Csburgai graduál

Mikoron kialtok halgas meg' engemet,
en igabagomnak Jstene,
az nyomorufagban vidamicz megh engemet:
Könyörül' en raytam
es halgaßd megh az én könyörgefemet.

Öreg graduál (1636)

Halgas meg engemet én igallágomnak Iftene :
Mikor kiáltok te hozzád,
vidámits meg engemet az nyomorufagban.
Kegyelmellégedbül könyörülly én raytam:
Es halgaßd megh az én imádfágimat.

10. Ut quid, Domine, recessisti longe?

Csburgai graduál

Az Jstentelen kevelysege miat
nem keresi az Jstent:
Es szíueből
ki rekezette az Jstent.

Komjáti graduál (1574)

Az iftentelen az ő orranac föl tartafa miatt
nem kerefi az Iftent :
es minden ő gonoß gondolatibol ki rekeßtötte az
Iftent.

12. Salvum me fac Domine

Csburgai graduál

Ki pußtet az Ur Jsten
minden hizelkődő hamis Embereket :
Az kerkődő nyelueketis

Komjáti graduál

Ki pußtít az VR Iften
minden hizelkedò hamis aiakakat :
f-a kerkúuò nyelueketis.

4. B é l l y e i g r a d u á l.²⁰ Elterjedt vélekedés, még a 19. századból öröklődött, nem módosította eddig korunk tudományos szakirodalma, hogy Angyalosi Demjén helyi prédikátor a graduál leírója. Ezt a filológiai vizsgálat nem igazolja.²¹ Valószínűbb, hogy az ő idején (vagy felügyeletével) készítették, vagy talán a kezdőbetűk színezése (illuminálás) az ő munkája az 1643–1644, illetve 1653. évben. A graduál tudniillik több kéz írása. Hozzáértő kántor nem írhatta a hangjegyes részt, a dallamokat, a graduál dallamjegyzése teljes zenei írástudatlanságról árulkodik, gyakorlatilag értelmezhetetlen. E tekintetben sok a megoldatlanság.²² Az egyházközség levéltárát a jugoszláv polgárháborúban felgyújtották, többé nincs a helyi egyházközség levélárának semmi dokumentuma a leíró kézírásának és leírás részleteinek kétségtelen tisztázására.

Téves, és bizonytalannal a kellően alapos vizsgálódás teljes hiányából következik az a szakirodalmi állítás is (például lexikoncikkekben),²³ hogy ez a graduál csupán érdektelen másolata az Öreg graduálnak. Ez így a graduáltételek egyik műfajára sem igaz. Itt csupán a zsolttárok szövegére szorítkozva elmondható, hogy valóban követi (feltehetően közvetett, kézirat mintáján) az Öreg graduált hatvankét zsolttár szövege, illetve azonos a szöveghagyományuk. De e mellett van más forrása is a Bélyei graduálnak: az általános hagyomány rétegét (a Battyány/Ráday, Spáczai stb. graduál forráscsoportját) szintén képviselik egyes zsolttárok. Ezekről függetlenül, ismeretlen eredetű további zsolttárok szövegével is találkozunk a Psalteriumban. Szemléltetik az alábbi idézetek. Különös, más graduáloktól eltérő jellegzetessége ennek a liturgikus kéziratnak, hogy az 1–65. zsolttár kihagyás nélkül következik egymás után. Ekkor

²⁰ Stoll 64, Fekete–Szabó 1979, Fekete 2009a, Fekete 2009b

²¹ Fekete 2009a, Fekete 2009b

²² Vö. Ferenczi 1988c

²³ Brockhaus–Rieman 1984. II. 62–63.

azonban megszakad a sorozat, a folytatás válogatott zsoltárokból áll. Kétségtelen magyarázatunk erre sincs. Megesett, hogy nagyobb egyházközségnek több kéziratos liturgikus könyve volt, csupán az egyikből hiányzó liturgikus tételeket másolták le újra, mikor a korábbi graduál hosszas használatban már teljesen elkopott. Az alábbi zsoltár eleve nem lehet azonos az Öreg graduál szövegével, mert az általános kéziratos hagyománnyal egyezően a Huszár Gálig visszavezető változatot követi, ez a szál másik délvidéki graduálban is jelen van.

8. zsoltár (Domine, Dominus noster, quam admirabile)

<i>Komjáti graduál</i>	<i>Bélyei graduál</i>	<i>Batthyány/Ráday graduál</i>
Vr Iften mi Vrunc, melly igen czudalatos à te neued mind az egeß földön : ki a te diczöfegedet az egeknek fölette helyhöztetted.	V _R Iften mi Urunk mely igē tsudalatos az te neved mind az egefz földön : Ki az te ditsöfségedet az egeknek felette helyheztetted.	(2) Vr Iften mi Urunk mel' igen czudalatos az te neued mind az egefz földön : ki az te diczöfegedet az egeknek felette hel'heztetted.
A kifded gyermeceknek es a czeczemöknek ßaiokbol fondaltad az erőfseget a te ellenfegidert : hogy le vernéd az ellenfeget es a boffzu allot.	Az kiseded gyermekeknek, es az czeczemöknek szaiokkal fundalod az erőfseget az te ellensegidert : Hogy levernéd az ellenseget, es az boffzfu allot.	(3) Az kifded g'emekeknek es az czöczemöknek szaiokbol fundaltad az erőfseget az te ellenfegidert : hog' le uerned az ellenfeget es az boffzu allaft.
Mikoron latom a te egeidet, a te vyaidnac czinalmanyat : az holdot es czillagokat, mellyeket czinaltal.	Mikoron latom az te egeidet, az te uyaidnak tsinalmányát : Az hóldat es az Csillagokat mellyeket csinaltal.	(4) Mikoron latom az te egeidet az te kezeidnek czinalman'at : az holdot es czillagokat mell'eket czinaltal.
Miczoda az halando ember, hogy meg emlékezől [!] rola : es az embernek fia, hogy meg latogatod ötet.	Micsoda az halando ember, hogi meg emelekezel ő rola : Es az embernek fia hogi latod ötet.	(5) Miczoda az halando ember hog' meg emelekezel ő rola : Es az embernek fia hog' latod ötet.
Mert czac keuefé tötted ötet alab valoa [sic!] az Angyaloknal : Annyi diczöféggel es tißteffeguel környekeßted meg ötet.	Mert csak kevelse tötted ötet alab valova az Angyaloknál : Dicsöfsegel es tißteffeguel környeköfzted meg ötet.	(6) Mert czac kevelse tötted ötet alab valova az Angyaloknál : Diczöfeggel es tißteffegel környe[k]ezted meg ötet.
Vrra tötted ötet a te kezednek czinalmanyin : mindeneket az ő laba ala vetöttel.	< hiányzik >	(7) Urra tetted otet az te kezeidnek czinalmanin : Es mindeneket az ő labai ala vetettel
Az iuhokat es minden ökröket : annac fölette minden mezei barmokat.	Az juhokat es minden ökröket : Annac felette minden mezei barmokat mint egy <u>barmokat</u> rabokat hatalma ala vetötted.	(8) Az iuhokat es minden ökröket : Annac felette minden mezei barmokat.
Az egi madarakat es a tengernek halait : kic a tengernek öfuenyit iariac.	Az egi madarakat, es az tengernek minden halait : Kik az tengernek öfsvenyen iárnak.	(9) Az eghi madarakot ez [!] az tengernek minden halait : kic az tengernek öfuenin iarnac.
Vr Iften mi Vrunc : melly igen czudalatos a te neued mind az egeß földön.	Ur Iften mi Urunk : Mely igen tsudalatos <hiányzik> mind az egesz földön	(10) Ur Iften mi Urunk : Mel' igen czudalatos az te neued mind az egefz földön.
Diczöfeg legyen Atyanac zc.	Diczöfs. Mikepp.	

Ennek a zsoltárnak a 6. versében a sor elejéről lemaradt egy szó. Huszár Gálnál még (és nyilvánvalóan másolatokban vagy még korábbi forrásokban) megvolt. Valószínűleg nem a Bélyei graduál leírója (inkább mintája, forrása) kifejejtette a 7. verset. Ez nem kétségtelen, mert talán másként alakította (összevonással) a szöveget valamelyik közbeeső forrás a 8. vers végének érdekes bővítője miatt, amelyre más példát nem ismerünk. A Bélyei graduál a 10. versben is elhagy az utolsó sorból két szót. A javítás sajátos módja is látható ugyanitt: *barmokat rabokat*; a szó előtt aláhúzva még egyszer leírta a *barmokat* szót. Elképzelhető, hogy forrásában tévesen volt, hűségesen lemásolta, de helyesbítését is jónak látta. Az kevésbé lehetséges, hogy ő maga hibázott de mindjárt észrevette és így javította, a hibás szót csupán aláhúzással jelölve, mert a graduálban nincsenek javítások.

Jellegzetes példáit látjuk ugyanitt a régies helyesírásnak. A 16. században bukkan föl (például a *Nagyszombati Agendarius* lapjain)²⁴ a hosszú *-ck-* helyett következetesen használt *-kc-* változat. Ezt képviseli a 17. századnak csaknem a közepén a Bélyei graduál leírója (*sziokcal*). Ha hozzávesszük, hogy háromféle módon jelöli a *cs* hangot; saját helyesírása (ez a leggyakoribb az Öreg graduálban is) szerint *ts*, de van ritkán *ch* és sok helyen *cs* is; a 17. század közepén semmivel nem mutat nagyobb fokú egységesítést, mint a jóval korábbi graduálok. Leggyakrabban *Ö* és *ö* van a szövegben, *ő* jelölést már nem használ, de az ékezet gyakran hiányzik, vagy csak egy elhúzott vonal. *Ö*-zik, de vegyesen őrzi a korábbi források szóalakjait, ragalakjait. Mindez párhuzamos azzal, hogy a zsoltárszövegekben sincs olyan fajta egységesítésnek semmiféle jele, amely tudatos szerkesztésre mutatna. Másolásnak kell tehát mondanunk, amely korábbi időben létrejött mintát követ, és ez nem az Öreg graduál. Efféle apró jelenségek is azt a lehetőséget támogatják, hogy a szabályozatlan és vegyes nyelvi megoldások közepette a graduálok szövegeinek még a legkésőbbi rétege is őrizz sokkal korábbi jellemvonásokat és nyelvi jelenségeket. Ezek pontos korszakolása ma még lehetetlen.



Ö s s z e g z é s

Csomasz Tóth Kálmán összeállította a protestáns graduálok zsoltárainak törzsanyagát a 20. század hatvanas éveiben, mikor a graduálok kutatását Bárdos Kornéllal elkezdte.²⁵ Ezeket a zsoltárokat feltehetően beleírták a legtöbb graduálba. A használat során keletkezett jelentős károsodásig ezek meg is voltak. Közöttük legalább harminchét zsoltár Kálmáncsehi (Sánta) Mártontól ered a ma ismert graduálokban.²⁶ A törzsanyagának a csonkult, illetve erősen hiányos négy délvidéki graduálokban mintegy felét avagy csak töredékét találjuk. A zsoltárok szövegeivel együtt a graduálok többi műfajára is tekintettel kell lennünk a további vizsgálat során, illetve a délvidéki graduálok zsoltáraihoz hasonlítaniuk kell még a többi graduál Psalteriumának zsoltárszövegeit is. Most egyszerűsítő és áttekinthető összegzésre törekedvén az eddigi vizsgálatok részleteit elhagyom (minden mellőzhető utalással együtt), hogy a zezugos hagyomány valamelyest áttekinthető legyen. Az idézetekből láttuk főntebb, hogy az *ö*-zésen és némely általános tartalmi elemeken túl a délvidéki graduálok zsoltárai nem alkotnak *egységesen elkülöníthető* csoportot. Nem egyetlen közös mintát követnek. Több (és jóval korábbi) forráson alapulnak. Mind a négy graduált ez jellemzi.

Az eddig tisztázottak alapján elvállalható, hogy feltételesen vázoljuk a zsoltárok szöveg-hagyományozási sajátosságainak két törvényszerűségét.

A Huszár Gál graduálját (1574) megelőző évtizedekben elterjedt a latinból fordított, némelykor eléggé, máskor túlzottan is parafrázis-jellegű zsoltárok szertartási használata. Az

²⁴ RMNy

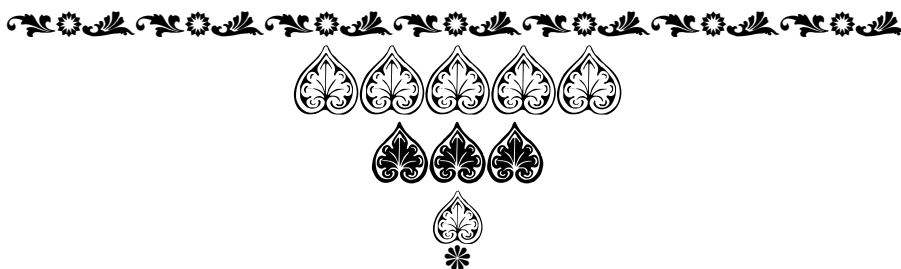
²⁵ Bárdos–Csomasz Tóth 1977, Csomasz Tóth 1958b, Csomasz Tóth 1960

²⁶ Szőnyi 1989

ilyen zsoltárszövegeknek a *krisztianizálás* tipikus jellemzője. Az egyházi használatban elfogadott értelmezést nem hozzáadták, hanem — a filológiai hűség kárára — belefördítették a zsoltár szövegébe. Kommentálva és a hazai vagy helyi körülményekhez adaptálva is magyarítottak, *hungarizáltak*. Érintkeztek az így keletkezett zsoltárszövegek a strófikus parafrázis és a prédikatori applikáció technikájával. Ezekkel szöges ellentétben *hebraizálás* jellemzi a biblikus és lingvisztikai tudománnyal felvértezett protestáns teológusok munkásságát.²⁷ Ők a humanista *ad fontes* elvet képviselték, filológiai akribiára törekedtek. Bencédi Székely István, Heltai Gáspár és Huszár Gál, Melius Juhász Péter (és nyilván sokan mások) ezt szorgalmazták, sőt megvalósították a zsoltárok fordításában.

Egyidejűleg — és a hebraizáló irányzattal ellentétben — általános szokásként rögzült a kevesebb filológiai igényvel fordított és inkább didaktikus célú zsoltárszövegek szertartási használata. Magyarul folytatták és oldottabban értelmezték a latin szertartási gyakorlatot. Szóbeli, részben rögtönözve fordított zsoltározás révén a fokról-fokra magyarosodó, majd teljes egészében anyanyelvű protestáns szertartásban és a kéziratosságban is huzamos időre rögződött az ilyen prédikatori típusú prózazsoltár; ezt főként az állandóan elhangzó és/vagy ünnepen mellőzhetetlen zsoltárok használata szilárdította meg. Lassacskán váltotta fel ezeket a 17. században a Vizsolyi Biblia (és a vele zömében egyező Öreg graduál) filológiailag sokkal igényesebb szöveghagyománya. Sőt egyes zsoltárszövegeket soha nem is váltott fel pontosabb, azaz a humanista *eruditio* és a *hebraica veritas* igényeinek megfelelő fordítás. Ameddig anyanyelvi gregorián énekes szertartás folyt a magyarországi és erdélyi református istentiszteleten, tehát körülbelül a 18. század közepéig (peremvidékeken és szórványosan jóval tovább), a szertartáson énekbeszédben elhangzó zsoltárszövegek egyik része maradt a reformáció korai szakaszában keletkezett (néhánykor reformáció előtti időre visszanyúló) krisztianizáló és hungarizáló magyarítás.

Minderre különösen szemléletes példa a Csurgai graduál csonka Psalteriuma. Ebben a kézirat szertartási kézikönyvben feltűnő, hogy együtt jár a Huszár Gál-féle zsoltárszövegek jelenléte a Vizsolyi Biblia zsoltárszövegeinek átvételével. Súlyosan esik a latba az is, hogy az egyik legkésőbbi, azaz a Bélyei graduál zsoltárszövegeinek többsége egyezik ugyan az Öreg graduáléval, de ezzel szöges ellentétben továbbra is jelen vannak a kézirat hagyományra támaszkodó zsoltárszövegek, közöttük olyanok is, amelyek eltérnek a kéziratosság általános hagyományától (tehát a Batthyány/Ráday, Spáczai graduál) szövegeitől, azaz ma még (vagy már régen) teljesen ismeretlen forrásokból erednek.



²⁷ Horváth 1905b (vö. a korábbi vélekedésre Boros 1903)

Válogatott irodalom²⁸

- Adorján–Szabó 1999 = Adorján Imréné – Szabó András: *A Csurgói Református Gimnázium, valamint a Kecskeméti, Kiskunhalasi és Kunszentmiklósi Református Egyházközségek könyvtárainak kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok.* Budapest, 1999. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 8.)
- Bárdos 1949 = Bárdos Albert: *A protestáns graduálok és a gregorián hagyomány.* *Magyar Kórus* 1949: 1579–1584.
- Bárdos 1975 = Bárdos Kornél: *Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen, 15. bis 18. Jahrhundert.* Budapest, 1975. (Musicologia Hungarica 5.)
- Bárdos–Csomasz Tóth 1957 = Bárdos Kornél – Csomasz Tóth Kálmán: *Az Eperjesi Graduál. I. Gregorián kapcsolatok. II. Kórusok és népekdallamok.* Budapest, 1957. (ZTT VI.)
- Bárdos–Csomasz Tóth 1977 = Bárdos Kornél – Csomasz Tóth Kálmán: *A magyar protestáns graduálok himnuszai.* Budapest, 1977. *Népzene és Zenetörténet* III: 134–256.
- Bartalus 1869 = Bartalus István: *A magyar egyházak szertartásos éneke a XVI. században.* Pest, 1869.
- Beck 1937 = Beck Gergely: *A belsősomogyi református egyházmegye története.* Csurgó. 1937.
- Benedek 1971 = Benedek Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja.* Órisziget, 1971.
- BHA 12 = Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek.* + Kálmáncsehi Márton: *Reggeli éneklések.* Óvár–Kassa—Debrecen, 1560–1561. Tanulmány: Borsa Gedeon. Budapest, 1983. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XII.)
- BHA 13 = Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok.* Komjáti 1874. Kísérő tanulmány: Hubert Gabriella. Budapest, 1986. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XIII.)
- BHA 26 = Székely István: *Zsoltárkönyv.* Krakó, 1548. [Hasonmás, Szentmártoni Szabó Géza tanulmányával.] Budapest, 1991. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXVI.)
- Bogisich 1882 = Bogisich Mihály: *Cantionale et passionale Hungaricum.* Budapest, 1882.
- Borbély 1913 = Borbély István: *A legrégebb unitárius templomi énekeskönyvek.* *Egyetemes Philologiai Közöny* 37 (1913): 170–180.
- Boros 1903 = Boros Alán: *Zsoltárfordítás a kódexek korában.* Budapest, 1903.
- Börzsönyi 1986 = Börzsönyi József: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok.* Budapest 1986. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 4.)
- Brockhaus–Rieman 1984 = *Brockhaus–Riemann Zenei Lexikon.* Szerk. Carl Dahlhaus — Hans Heirich Eggebrecht. Magyar kiadás szerk. Boronkay Antal. Budapest 1984. Csomasz Tóth Kálmán: *Graduálok címszó. II. kötet* 62–63.

²⁸ Ez az összeállítás a graduálokhoz és a magyar nyelvű gregoriánhoz kapcsolódó közlemények és nélkülözhetetlen kézikönyvek körére szorítkozik, nincs benne képviselve általában a strófikus és gyülekezeti énekek, énekeskönyvek irodalma, vagy a másodlagos, történeti és irodalomtörténeti szakkönyvek köre.

- Czeplény 1957 = Czeplény Sándor: A debreceni kollégiumi Nagykönyvtár írott graduáljai. *Református Egyház IX* (1957): 265–270.
- Czeplény 1961 = Czeplény Sándor: A Batthyány-kódex és az Óvári graduál közös leírója. *Magyar Könyvszemle 77* (1961): 247–267.
- Czeplény 1963 = Czeplény Sándor: A Batthyány-kódex kisebb testvére: A Ráday graduál. *Magyar Nyelv 59* (1963): 24–29.
- Czeplény 1976 = Czeplény Sándor: Néhány megjegyzés Huszár Gál most megtalált énekeskönyvéről. *Református Egyház XXVIII* (1976): 174–175.
- Czeplény 1978 = Czeplény Sándor: Megifjodó öreg graduálok, *Confessio 2* (1978/4): 68–78.
- Csomasz Tóth 1958a = Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI század magyar dallamai*. Budapest, 1958. (Régi Magyar Dallamok Tára I.)
- Csomasz Tóth 1958b = Csomasz Tóth Kálmán: Előmunkálatok a magyar graduálok hazai kapcsolatainak felderítéséhez. [Kutatói jelentés] 1958. In: *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*. Budapest 2003. 309–318.
- Csomasz Tóth 1960 = Csomasz Tóth Kálmán: A magyar graduálok zsoltárainak és passióinak kapcsolatai. [Kutatói jelentés] 1960. In: *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*. Budapest 2003. 319–326.
- Csomasz Tóth 1979 = Csomasz Tóth Kálmán: Hangjegyes szertartási könyveink. [Kéziratban maradt tanulmány] 1979. In: *Hagyomány és haladás...* 326–335.
- Csomasz Tóth 1981 = Csomasz Tóth Kálmán: Huszár Gál énekeskönyve (1560) és zenei jelentősége. *Magyar Zene 22* (1981): 176–208.
- Csomasz Tóth 1982 = Csomasz Tóth Kálmán: Huszár Gál újabban felfedezett énekeskönyvének tanulságai. *Confessio 6* (1982/4): 50–59.
- Czeplény 1964 = Czeplény Sándor: „Emberi hagyományok ostorozása” [Kabai Bodor Gellért gregorián-ellenes munkája]. *Református Egyház XVI* (1964): 59–63.
- Dobszay 1982 = Dobszay László: A magyar Graduál-irodalom első emléke. *Magyar Könyvszemle 98* (1982): 100–112.
- Dobszay 1993 = Dobszay László: *A gregorián ének kézikönyve*. Budapest 1993.
- Dobszay 1995 = Dobszay László: A gregoriánnum és a magyarság. *Magyar Egyházzene III* (1995/1996): 393–404.
- Fekete 1998 = Fekete Csaba: Perikóparend a Spáczai graduálban 1619 tájáról. *Magyar Egyházzene VI* (1998/1999) 239–250.
- Fekete 2000a = Graduál és református istentisztelet. Liturgiátörténeti áttekintés az Öreg Graduál somorjai példányának kéziratos pótlékai alapján. In: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*. Debrecen, 2000. 207–355.
- Fekete 2000b = Fekete Csaba: Nánási neumák. Hajdúnánás Öreg graduáljának bejegyzései. *Magyar Egyházzene VIII* (2000/2001): 187–204.
- Fekete 2001 = Fekete Csaba: Az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratos hagyománya. *Magyar Nyelvjárások XXXIX* (2001): 165–176. Ismét in: *Tanulmányok a*

- magyar egyházi nyelv története köréből.* Szerk. A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona. Debrecen, 2003. 115–128. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4.)
- Fekete 2002 = Fekete Csaba: Az Öreg graduál első zsoltárának forrásáról. *Magyar Nyelv* XCVIII (2002): 329–335. Ismét in: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből.* Szerk. A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona. Debrecen, 2003. 129–138. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4.)
- Fekete 2003 = Fekete Csaba: Az Öreg graduál ötvenegyedik zsoltárának forrása. *Magyar Nyelvjárások* XLI (2003): 167–174. Ismét in: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből.* Szerk. A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona. Debrecen, 2003. 139–147. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4.)
- Fekete 2008 = Fekete Csaba: Graduálmásolás vagy graduálszerkesztés? *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009): 00–00.
- Fekete 2009a = Fekete Csaba: A Bélyei graduál leírói. *Sárospataki Füzetek* [XIII.] 2009/3: 77–94.
- Fekete 2009b = Fekete Csaba: A Bélyei graduál Psalteriuma. *Magyar Egyházzene* XVII (2009/2010): 279–296.
- Fekete 2009c = Fekete Csaba: Graduált rendelő levél. *Sárospataki Füzetek* [XIII.] 2009/2. 75–82.
- Fekete 2010 = Fekete Csaba: A Csurgai graduál Psalteriumának három rétege. *Sárospataki Füzetek* XIV (2010/3). (Sajtó alatt)
- Fekete–Szabó 1979 = Fekete Csaba – G. Szabó Botond: *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok.* Budapest, 1979. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 1.)
- Ferenczi 1985 = Ferenczi Ilona: Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században. *Zenatudományi Dolgozatok* 1985: 61–71.
- Ferenczi 1988a = Ferenczi Ilona (ed. et introd.): *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635.* Budapest, 1988. (Musicalia Danubiana 9.)
- Ferenczi 1988b = Ferenczi Ilona: A simontornyai graduál-töredék (17. század második fele). *Magyar Zene* 29 (1988): 256–263.
- Ferenczi 1988c = Ferenczi Ilona: Zenei helyesírás és „variálás” 16–17. századi graduálokban. *Zenatudományi Dolgozatok* 1988: 61–71.
- Ferenczi 1992 = Ferenczi Ilona: Das Psalterium Strigoniense (1513) als eine Quelle der ungarischsprachigen Graduale. In: *Cantus Planus* 1990. Ed. László Dobszay, Ágnes Pap, Ferenc Sebő. Budapest, 1992. 579–585.
- Ferenczi 1997 = Ferenczi Ilona (ed. et introd.): *Graduale Ráday saeculi XVII.* Bp. 1997. 30. (Musicalia Danubiana 16.)
- Ferenczi 1999 = Ferenczi Ilona: A graduálkutatás története. *Magyar Egyházzene* VIII (1999/2000): 275–282.
- Ferenczi 2000 = Ferenczi Ilona: *Csurgói graduál 1639.* [Hasonmás és átirat, CD] Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára, Csurgó 2000.
- Ferenczi 2004 = Ferenczi Ilona: Das Gradual von Ajka. Eine ungarische liturgische Handschrift aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Studia Musicologica* 45 (2004): 303–329.

- Ferenczi 2005 = Ferenczi Ilona (kiad.): *Kálmáncsai graduál. Hasonmás kiadás.* Szerk. és tanulmányt írt Pap Gábor, átírta, jegyzetekkel ellátta és tanulmányt írt Ferenczi Ilona. Nemzeti Kincseinkért Egyesület. Kecskemét, 2005.
- Harsányi 1912 = Harsányi István: A csepregi graduál. *Irodalomtörténet* 1 (1912): 110–112.
- Harsányi 1926 = Harsányi István: A Ráday-graduál. *Irodalomtörténeti Közlemények* 36 (1926): 224–232.
- Hoppál 2001 = Hoppál Péter: XVII-XIX. századi kéziratos énekeskönyvek a Homoród- és Küküllő-menti unitárius parókiákon. *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002): 427–430.
- Hoppál 1997 = Hoppál Péter: A hiányzó láncszem: a Bánffihunyadi Passió. *Magyar Egyházzene* V (1997/1998): 425–434.
- Horkay 1936 = Horkay László: Háromszáz éves Öreg Graduál. *Protestáns Szemle* 45 (1936): 485–491.
- Horváth 1905a = Karl Molly [Horváth Cyrill]: Két pataki graduál. *Sárospataki Füzetek* 1905: 105–132
- Horváth 1905b = Horváth Cyrill: A Batthyány-codexről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 15 (1905): 129–148, 257–292.
- Horváth 1908 = Horváth Cyrill: Még egyszer a Batthyányi-kódexről. *Egyetemes Philológiai Közöny* 32 (1908): 244–245.
- Hubert 1998 = H. Hubert Gabriella: Geleji Katona István versiculusai és a perikóparend. *Magyar Egyházzene* VI (1998/1999): 251–258.
- Hubert 2004 = H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének.* Budapest, 2004. (Historia Litteraria 17. – Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 2.)
- Imre 1870 = Imre Sándor: Geleji Katona István főleg mint nyelvész. Pest, 1870. (Értekezések a Nyelv és Széptudományok Köréből. I. 7.)
- Ivánka 1874 = Ivánka Sámuel: A Graduál. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*. 5 (1874): 392–395.
- Ivánka 1876 = Ivánka Sámuel: Geleji Katona István református püspök nézetei az éneklésről, a nagy Gradual ajánló szózatában: 1636. [Az előszó és ajánlás közreadása.] *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 7 (1876): 256–273, 309–317.
- Kálmán 1879 = Kálmán Farkas: A Kámáncsai [sic!] énekes könyv. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő* 1 (1879): 572–577.
- Kálmán 1881 = Kálmán Farkas: A nagydobozai énekes könyv. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1881: 82–84, 112–115, 148–150.
- Kálmán 1882 = Kálmán Farkas: A debreczeni Graduálok. *Debreczeni Protestáns Lap* 2 (1882): 26–27, 63–64, 74–75.
- Kálmán 1883 = Kálmán Farkas: A kecskeméti codex. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1883: 1295–1297.
- Kálmán 1884 = Kálmán Farkas: A sárospataki codex. *Egyetemes Philológiai Közöny* 1884: 860–870.
- Kanyaró 1895 = Kanyaró Ferenc: A legrégebb unitárius énekeskönyvekről. *Magyar Könyvszemle* 3 (1895): 321–332.

- Kanyaró 1898 = Kanyaró Ferenc: Unitárius énekeskönyv a XVI-ik százban. *Keresztény Magvető* 33 (1898): 56–57.
- Kanyaró 1907 = Kanyaró Ferenc: A Batthyányi-kódex mint unitárius graduál. *Egyetemes Philologiai Közöny* 31 (1907): 897–911.
- Karasszon 1994 = Karasszon Dezső: Megifjodó öreg graduálok. *Zsoltár* (1994): 9–13.
- Karasszon 2000 = Karasszon Dezső: Synopsis Gradualis. A gregorián ének és a magyar református istentisztelet. In: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*. Debrecen, 2000. 139–206.
- Karasszon 2008 = Karasszon Dezső: „...nyisd meg a mi ajakinkat...” Bevezetés a magyar református egyházzene világába. Lelkipásztorok, kántorok, tanárok, iskolai és gyülekezeti kórusok számára. Budapest, 2008.
- Kardos 1891 = Kardos Albert:
- Kardos 1908 = Kardos Albert: Unitárius graduál-é a Batthyányi-kódex? *Egyetemes Philologiai Közöny* 32 (1908): 82–83.
- Kiss 1875 = Kiss Áron (ford. és sajtó alá rend.): *Egyházi kánonok, melyeket... rendbeszedett Geleji Katona István... 1649. S függelékül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései*. Szatmári Református Egyházmegye, [Kecskemét, 1875].
- Kiss 1881 = Kiss Áron (ford. és sajtó alá rend.): *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest 1881.
- Kozma-Ladányi 1982 = L. Kozma Borbála – Ladányi Sándor: *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850 előtt kéziratok*. Bp. 1982. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 5.)
- Kurta 2002 = Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár, 2002. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek. 8.)
- Molnár 1963 = Molnár József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Budapest, 1963. (Nyelvészeti tanulmányok 5.)
- Nytár XIV = *Régi magyar Codexek. Lobkowitz codex. Batthyányi codex. Czech codex*. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1890. (Nyelvemléktár. Régi Magyar Codexek és Nyomtatványok. XIV.)
- Pap 2008 = Pap Anette: *A graduál-antifonák középkori kapcsolatai*. [Kiadja a] Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport az MTA Társult Kúatóműhelye. Budapest, 2008. (Egyházzene-doktori disszertációk. V.)
- Payr 1937 = Payr Sándor: Az elveszett Csepregi Graduál. *Protestáns Szemle* 46 (1937): 132–135.
- Protestáns graduál 1996 = *Protestáns graduál. Szemelvények a 16–17. századi protestáns graduálok anyagából istentiszteleti és oktatási célra*. Összeáll. Ferenczi Iлона és Dobszay László, Bódiss Tamás és Farkas Zoltán közreműködésével. ReZeM. Budapest 1996.
- Rajeczky 1953 = Rajeczky Benjámín: *Adatok a magyar gregoriánhoz*. Budapest 1953. 279–286. (Zenetudományi Tanulmányok I.)
- Rajeczky 1981 = Rajeczky Benjámín: *Mi a gregorián?* Budapest 1981.
- RMNy = *Régi magyarországi nyomtatványok. — Rex litteraria Hungariae vetus operum impressorum*. 1. 1473–1600. 2. 1601–1635. 3. 1636–1655. Budapest, 1971, 1983, 2000.

- Schulek 1970 = Schulek Tibor: Kálmáncsehi Márton: „Reggeli éneklések könyve”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970): 346–352.
- Seprődi 1913 = Seprődi János: A Bathhyány-kódex jelentősége. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyulafehérvárt 1612 október 12–14 napján tartott hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve. Szerk. Erdélyi Pál. Kolozsvár, 1913. 132–140.*
- Stoll 2002 = Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. — 2. javított és bővített kiadás: (1542–1840). Bp. 2002. — A tételszámok az új kiadásban is változatlanok.
- Szabó 1938 = Szabó T. Attila: Bethlen Gáübor elveszett kéziratos graduálja. *Református Szemle* 31 (1938): 7–9.
- Szathmári 1968 = Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest 1968.
- Szendrei 1983 = Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1983. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4.)
- Szigeti 1963 = Szigeti Kilián: Denkmäler des Gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter. *Studia Musicologica* 4 (1963): 129–172.
- Szónyi 1989 = Szónyi Etelka: XVI. századi énekelt próza: egy filológiai kérdés. *Irodalomtörténeti Közlemények* XCIII (1989): 264–298.
- Tóth 1924 = Tóth János: A Ráday kódex. *Irodalomtörténeti Közlemények* (1924): 106–112.
- Várfalvi 1871 = Várfalvi Nagy János: Az unitáriusok énekes-könyveiről. *Keresztyén Magvető* 6 (1871): 93–126.
- Vegyes 1893 = Vegyes följegyzések. [Szerkesztőségi közlés.] *Irodalomtörténeti Közlemények* 3 (1893): 122–125.
- Volf 1890 = Volf György: A Batthyányi Codex irodalomtörténeti és liturgiai fontossága. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 14 (1890): 174–192.

